

REVOLUCIONARNI LIK B. D. NOVSKOG

Otvarajući na početku priče "Grobnica za Borisa Davidoviča" polemiku sa istorijskim pamćenjem koje, pod pritiskom ideologije, manipulira istorijskim činjenicama, i ne zlopotrebljava sebi svojstvenu "misiju" čuvanja istorijskog iskustva, pripovedač će eksplicitno postaviti pitanje granica istorijskog saznanja:

"Istorija ga je sačuvala pod imenom Novski, što je, nema sumnje, samo pseudonim (tačnije rečeno: jedan od njegovih pseudonima). No ono što odmah izaziva sumnju jeste pitanje: da li ga je istorija zaista sačuvala? U Grantovoj *Enciklopediji* i njenom aneksu među *dvesta četrdeset i šest autorizovanih biografija* i autobiografija *velikana i pratilaca revolucije njegovog imena nema*. Hopt u svom komentaru pomenute *Enciklopedije* zapaža da su sve značajnije ličnosti revolucije tu zastupljene i jedino žali 'začudujuće i neobjašnjivo odsustvo Podvojskog'. (...) Tako je, *na začudjujući i neobjašnjiv način*, taj čovek koji je svojim političkim principima dao značenje jednog rigoroznog morala, taj žestoki internacionalista, *ostao zabeležen u hronikama revolucije kao ličnost bez lica i bez glasa*." (*Grobnica za Borisa Davidoviča*, 83)¹

Prilikom pažljivog pretraživanja podteksta priče "Grobnica za Borisa Davidoviča", prva rečenica navedenog uvodnog pasusa može nas zavesti i odvesti do Borhesa, čije pripovedne formule Kiš u svojoj knjizi najčešće koristi. Borhesova rečenica, "Dajem mu to ime, jer ga je oko 1850. godine pod tim imenom poznao ceo svet..." (*Maštarije*, 171)², sadržaće senku pripovednog trika koji će Kiš upotrebiti u uvodu. Završetak poslednje rečenice ovog pasusa, opet, može nas zavoditi upotrebom ustaljene retoričke formule "bez traga i glasa", koju je Kiš mogao pronaći u retoričkom korpusu našeg jezika, ali i u opisu nestajanja građana krajem dvadesetih i tokom tridesetih godina prošlog veka u Sovjetskom Savezu Nadežde Mandeljštam. Ona beleži da "U to doba ljudi još gotovo i nisu nestajali *bez traga i glasa* – javljali su se iz progonstva; pošto bi izdržali kaznu, vratili bi se i ponovo bili proganani" (*Strah i nada*, I deo, 21)³, što bi,

¹ Svi Kišovi citati su prema izdanju: Danilo Kiš, *Sabrana dela*, priredila Mirjana Miočinović, Bigz, Beograd, 1995.

² Horhe Luis Borhes, *Maštarije*, preveo Božidar Marković, Nolit, Beograd, 1978.

³ Nadežda Mandeljštam, *Strah i nada*, I deo, preveo Zlatko Crnković, Znanje, Zagreb, 1988. U ovom tekstu koristićemo i knjigu Nadežde Mandeljštam *Sećanja i razmišljanja*, prevela Anđelija Demetrović-Matijašević, Prosveta, Beograd, 1984. *Strah i nada*, naime, prevod je *Memoara* (*Vospominami?*) Nadežde Mandeljštam objavljenih u Njujorku 1970. godine, a *Sećanja i razmišljanja* su nastavak tih *Memoara* objavljen 1972. u Parizu. Kiš je – ima tome u prilog mnoštvo markera – nesumnjivo imao uvida u obe knjige.

ne slučajno, mogla da bude jedna od daljih intertekstualnih aluzija ili reminiscencija Kišovog teksta.

Kruženje Kišovog teksta oko njegovog mogućeg intertekstualnog ishodišta, dovešće nas do novog "dokumentarnog" traga u Kišovom romanu. Kišov tekst dodiruje se sa tekstem knjige *Neka historija sudi* Roja Medvedeva, i to posebno na onim mestima iz kojih, iz poststalinističkog istorijskog i istorijsko-naučnog ugla, Medvedev pokušava da polemise sa *prećutkivanjem* i *zaboravom* karakterističnim za sovjetske režimske istorije:

"U **enciklopedijama**, priručnicima i registrima imena o njima se obično i danas piše kao o članovima 'ilegalne menjševičke kontrarevolucionarne organizacije'" (*Neka historija sudi*, 182)⁴;

i

"U suvremenim sovjetskim **enciklopedijama** može se o njima pročitati kratka natuknica (...) Ali mnogi znanstvenici uhapšeni između 1929-1931. do danas nisu rehabilitirani. **Na neke se naprosto zaboravilo**" (185)

Navedeni pasaži nastavljaju zavođenje, kao da se, zajedno sa navedenim pasažima Borhesa i Nadežde Mandeljštam, opipavaju sa Kišovim tekstem. Razumeti ovo prožimanje različitih tekstova, značilo bi opisati ga. Kiš, naime, asimiluje *udaljeni* podtekst tako što *uzdržano*, na momente možda "nesvesno" preuzima ili upotrebljava formule (sintagme, rečenice, rečenični sklop, leksiku) istorijskog, memoarskog ili fikcionog diskursa. Ista "definicija" mogla bi se nametnuti našem istražnom metodu: pored niza očiglednih, istražujemo još širi niz "udaljenih" i "latentnih" dodirnih tačaka između Kišovog teksta i potencijalnog podteksta, neku vrstu prisutnosti "odsutnog" tekstualnog traga, mesta isklizavanja podteksta u tekst (i obrnuto), koje ni pripovedač više kao takve ne detektuje.

Ako nastavimo traganje po knjizi Roja Medvedeva, to će nas približiti realnijem i objektivnijem tekstualnom izvoru Kišovog uvoda u priču "Grobnica za Borisa Davidoviča", i otkriti neočekivane paralele. Ako je figura Novskog zapravo figura uzornog revolucionara, ona, dakle, ne samo semantički već i mimikrijom (para)istorijskog diskursa Kišove knjige, mora u sebi okupiti na jednom mestu ono najtransparentnije iz niza revolucionarnih biografija. I zato se komentar Roja Medvedeva, na koji se Kišov tekst najdoslednije i najkompleksnije oslanja, odnosi na pravog i velikog revolucionara:

"U obimnoj 'Historiji KPSS', u odlomku o oružanom ustanku u Petrogradu možemo pročitati o 'istupima Trockog koji dezorijentiraju VRK'. U specijalnoj **enciklopediji** 'Velika oktobarska socijalistička revolucija', izdanoj u povodu šezdesetogodišnjice, postoje **stotine kratkih biografija učesnika revolucije, ali imena Trockog nema**." (*Neka historija sudi*, 65)

⁴ Roj Medvedev, *Neka historija sudi*, preveli Sanja Relić i Milan Mirić, Naprijed, Zagreb, 1989.

Zaborav koji je istorija dodelila Trockom jeste zaborav koji je istorija dodelila i Novskom, dakle, zaborav kojim se totalitarna istorija čuva od istine o sebi samoj. Zaboraviti sopstveni zločin, zapravo je jedini način da se izbegne istorijska osuda; to je, takođe, način da se pripovešću o B. D. Novskom motivše pripovedna polemika sa zaboravom istorije. Istorijska amnezija mora biti reaktivirana i podrivena pripovednim sećanjem na revolucionarne heroje, što će imati za posledicu da će lik Novskog zato u sebe uključiti celokupno istorijsko, herojsko i humanističko iskustvo revolucije. Između tekstova Nadežde Mandeljštam i Roja Medvedeva, i uz njihovu "pomoć", nasuprot istorijskom ćutanju biće ponuđena pripovedna kritika istorije, nasuprot istorijskom zaboravu paraistorijsko i imaginarno pamćenje.

Preslikavanje ličnosti Trockog u lik Novskog dogodiće se na još dva mesta u tekstu priče "Grobnica za Borisa Davidoviča". Prvo preslikavanje ideološki je obojeno, jer se Novskom pripisuje – iz sovjetskog istorijsko-političkog gledišta okvalifikovano kao politička i diplomatska greška – učestvovanje na strani politike koja je zagovarala zaključivanje *Brestlitovskog mira*. Ispod dela rečenice iz Kišove priče koja se odnosi na Novskog, "nalazimo ga među pobornicima *Brestlitovskog mira* gde deli propagandne letke antiratne sadržine (...)" (*Grobnica za Borisa Davidoviča*, 94-95), otkriva se pasaž o "(...) politici Trockog u vrijeme *Brest-Litovskih pregovora o potpisivanju mirovnog ugovora* sa Nemačkom" (*Neka historija sudi*, 66). Neočekivani pacifizam militantnog Novskog, kao nemotivisani obrt na biografskoj i herojskoj doslednosti njegovog lika, postaće intertekstualno razumljiv i to samo u kontekstu posrednog učestvovanje u velikoj "greški" Trockog. Ovo podudaranje sudbina Novskog i Trockog asimilovaće još jedan detalj koji će, sintaksički, predstavljati nastavak navedene rečenice, dok će, semantički, podrazumevati kolaž proširenih i preoblikovanih značenja delova nekoliko rečenica Roja Medvedeva o aktivnostima Trockog na učvršćivanju borbenog duha i discipline vojnika na različitim frontovima za vreme revolucije. Kada Novski dakle, "*vatreno agituje* među *vojnici*ma, stojeći na *sanducima* topovskih granata, *uspravan kao spomenik*" (*Grobnica za Borisa Davidoviča*, 99), to zapravo podrazumeva sledeće momente iz biografije Trockog:

da su "Tu skucali klimavu tribinu" (*Neka historija sudi*, 68), sa koje, "Pod vatrom neprijateljskih artiljerija on se *plamenim govorom* obratio uspaničenim *vojnici*ma i komandantima" (68), koji su "gledali malenu figuru *komesara*⁶ čija se *uzdignuta pesnica* ocrtavala na podlozi od grimiznog zalazećeg sunca" (69).

---

⁵ Stajati "uspravno kao spomenik", naime, u kontekstu socijalističke i komunističke ikonografije znači stajati "sa uzdignutom pesnicom".

⁶ U činjenici da je Novski, takođe, komesar, ovi tekstovi dodatno se ukrštaju: "Isti Olimski, koji se u svojim sećanjima pokazao objektivnijim od raspevanog Mikulina (ovaj prelazi takoreći ćutke preko ličnosti Novskog) o *liku političkog komesara* u tom intimnom času daje i sam sasvim shematičnu sliku: 'Lep, stroga pogleda, obučen monaški i u toj svečanoj prilici, ličio je pre na mladog nemačkog studenta koji je izašao kao pobednik iz nekog dvoboja, nego na *političkog komesara* koji se upravo vratio iz vatrene okršaja.'" (*Grobnica za Borisa Davidoviča*, 90), ili: "U crnoj kožnoj *odeći komesara*, sa sjajnim čizmama." (95)

Revolucionarnu biografiju Novskog, koja se gradila na velikoj figuri Oktobra, Trockom, upotpuniće, što je više nego zanimljivo, još jedna velika, istorijski isključivo negativno obojena sovjetska figura – protiv čijeg režima je uperena pamfletska strana *Grobnice za Borisa Davidoviča* – Josifa Visarionoviča Staljina. Knjiga Roja Medvedeva, *Neka historija sudi*, pokušava da u ocrtavanju istorijske ličnosti Staljina pronade realnu meru između sovjetske, "staljinističke" istorije i zapadne i emigrantske, "antistaljinističke" istorije, i tako, daleko od svake apologije, Staljinovu ličnost, njene "uspehe" i zločine postavi na prava mesta i u što je moguće realnije razmere. Nije onda neobično što za lik Novskog pre, za vreme, i neposredno posle revolucije, Kiš uzima podlik svojeglavog, osornog i bahatog, ali cenjenog i uzornog komunista "Kobe". Nije onda neobično ni to što će u drugom delu priče "Grobnica za Borisa Davidoviča", kada Novski strada od Staljinovih represalija, ovaj lik-hibrid Novskog predstavljati jednu moralnu i političku metaforu: istorijski, ubijajući drugoga, Staljin je, literarno, ubio sebe.

Prateći Staljinovu biografiju, Kiš će najrazličitijim pojedinostima obogatiti lik Novskog. Staljinova predrevolucionarna ilegalna delatnost, iz koje Medvedev izvaja da

"Naime, Staljinu pripada sumnjiva čast da **je bio ne samo učesnik nego i organizator** nekih krupnih terorističkih akcija (...). U biti to su bile pljačke banaka, **poštanskih kola** i parobroda (...)" (*Neka historija sudi*, 20),

imaće svoj odjek u predrevolucionarnoj delatnosti Novskog:

"Zemljanikov **je bio organizator i jedan od učesnika** čuvene 'ekspropriacije' **poštanskog furgona**, kada je nekoliko miliona rubalja dospelo u ruke revolucionara" (*Grobnica za Borisa Davidoviča*, 90-91).

Kada Kišov tekst, isto tako, odredi za Novskog da "U februaru 1913. nalazimo ga u **Bakuu**" (*Grobnica za Borisa Davidoviča*, 75), i pre toga Medvedevljev tekst je odredio da je pre revolucije Staljin imao veliku "ulogu u radu zakavkaske organizacije boljševika – u **Bakuu**" (*Neka historija sudi*, 392)⁷. Zanimljivo je, međutim, do kojih će intertekstualnih iskrivljenja i do koje intertekstualne udaljenosti u odnosu na podtekst će ići Kiš, do potpune neprepoznatljivosti dovodeći prisustvo podteksta u svom tekstu. Da bi predstavio ilegalnu delatnost Novskog, pripovedač će reći da "pri njegovom poslednjem povratku **iz Berlina** (...) pogranična je policija otkrila pedesetak **brauninga** nemačke proizvodnje" (*Grobnica za Borisa Davidoviča*, 90), i podrazumevati senku sledećeg podteksta:

"Kada je njezin (Nadežde Alilujeve, Staljinove žene – D. B.) brat Pavel (...) putovao poslom u inozemstvo, zapitao je Nadeždu što da joj donese, ona je zatražila revolver. Pavel joj je ispunio molbu i doneo sestri **iz Berlina** mali damski **brauning**" (*Neka historija sudi*, 192).

⁷ Politički i socijalni toponim, Baku, pojaviće se i u *Sećanjima i razmišljanjima* Nadežde Mandeljštam: "naš miran život prekide se iznenada u **Bakuu**" (*Sećanja i razmišljanja*, I deo, 52), i tako dodatno motivisati prisustvo ovog toponima u *Grobnici za Borisa Davidoviča*.

Naručeni brauning će Nadeždi Alilujevoj doneti njen brat Pavel, i tim će revolverom ona sebi oduzeti život. Opšte mesto krijumčarenja oružja za potrebe revolucije biće na mestu otkrivenog podteksta, dakle u jednom paralelnom čitanju ovoga dela na dva plana, prevrednovano u tragično samoubistvo Staljinove žene, čime će metafora "proždiranja sopstvenog okota" biti intertekstualno proširena i na relaciju Novski – Nadežda Alilujeva.

Boravak Novskog tokom ratnog razdoblja u Petrogradu, poklapaće se sa Staljinovim obitavanjem u istom gradu (*Neka historija sudi*, 25), kao što će činjenica da je Staljin "U **Batumu** uhapšen i poslan u Istočni Sibir, gdje je proveo oko dvije godine" (*Neka historija sudi*, 20), biti u dosluhu sa sudbinom Novskog koji iz ludnice "beži biciklom u **Batum**" (*Grobnica za Borisa Davidoviča*, 92). Dalje, sagovornik Novskog u alpskom sanatorijumu Davos, biće "jedan od članova Internacionale" (93), Levin, čije će intertekstualno ime dodatno obogatiti smisao bezličnog imena junaka *Grobnice za Borisa Davidoviča*: "U istom broju 'Liefea' objavljen je i članak Isaaka don **Levina** koji je napisao jednu od prvih Staljinovih biografija na Zapadu 1931. godine" (*Neka historija sudi*, 83). Budući Staljinov biograf nalazi svoje mesto u još neformiranom staljinizmu; u susretu njega i Novskog možemo prepoznati dodatnu ironiju: onaj koji će pisati biografiju diktatora jeste onaj koji sa "pravednicima" deli revolucionarno iskustvo.

Nastavak priče o revolucionarnoj delatnosti Novskog glasi:

"U februaru **1918.** vidimo ga u žitorodnim predelima Tule (...) na obalama **Volge**, (...) odakle **pod njegovim nadzorom** kreću **konvoji** blokiranog **žita** ka **Moskvi** (...) U crnoj **kožnoj odeći komesara**, sa **sjajnim** čizmama i sa kožnom šapkom bez oznake čina, ispraća **konvoje** držeći ruku na **mauzeru** (...)" (*Grobnica za Borisa Davidoviča*, 95).

I ovaj nastavak preuzet je iz Staljinove biografije, i u prostorno-geografskom, i u istorijskom smislu, i predmetom same akcije:

"zbog loše opskrbe hranom u **Moskvi** i u centralnim ruskim gubernijama, 29. maja **1918.** Sovnorskom RSFSR-a postavlja Staljina za **glavnog rukovodioca** opskrbe na jugu Rusije i dodeljuje mu posebna ovlašćenja. (...) 'Budite sigurni (Staljin piše Lenjinu – D. B.) da neću poštediti nikoga, ni sebe ni druge, ali ću **žito** poslati!'" (*Neka historija sudi*, 36); "Na jednom od **šlepera**⁸ na **Volgi** (...)" (37)

Preoblikovanje ovog momenta iz Staljinove biografije u biografiju Novskog, imaće još nekoliko aplikacija i to iz tekstova Babelja, Borhesa i Nadežde Mandeljštam. Pomenuti **mauzer** na kome Novski drži svoju ruku biće preuzet iz Babeljeve *Crvene konjice*, jer "Vorošilov je **mauzerom** češljao grivu svog konja" (*Crvena konjica*, 162)⁹, a "Vinogradov je kundakom **mauzera** udarao ždrepcu..." (168), dok će topos "sjajnih čizama" i "kožne

⁸ "Šleperi" koji plove Volgom iz Medvedevljevog teksta drugo su ime za "konvoje" koji takođe plo-ve Volgom iz Kišovog teksta.

⁹ Isak Babelj, *Crvena konjica*, preveo Milivoje Jovanović, Srpska književna zadruga, Beograd, 1990.

odeće" B. D. Novskog svoje poreklo potencijalno nalaziti u *Sećanjima i razmišljanjima* Nadežde Mandeljštam i Borhesovim *Maštarijama*:

"S nama u kupeu putovali su rukovodioci ekonomskog sektora ili pripadnici partijskog aparata – u svakom slučaju ljudi novog tipa. Imali su nove, **jake čizme i kožne kapute**" (*Sećanja i razmišljanja*, I deo, 108),

i

"**Čizme** su mu **bile sjajne**" (*Maštarije*, 170).

Slika "sjajnih čizama" – ma koliko bila konvencionalna uz svakog "velikog" i "pravog" oficira – imaće višestruki odjek u *Grobnici za Borisa Davidoviča*, tako da će joj se, kao opsesivnoj, pripovedač nekoliko puta vraćati:

"zakopčan do grla i sa **sjajnim** lovačkim **čizmama**" (*Grobnica za Borisa Davidoviča*, 26); "Njegove **sjajne čizme malinove boje** su uredno naslonjene na krevet" (38); "Čeljustnikov zadignu skute mantije i na trenutak blesnuše njegove **sjajne čizme malinove boje**" (52).

Babeljev ili Nadeždin uticaj proširiće se i na boju Čeljustnikovljevih čizama, pa će semantika malinove boje varirati od revolucionarne boje do boje krvi, kao atribut krvnika, od ironične do tragičke semantike. Zato će na još jednom mestu biti ponovljena boja čizama Čeljustnikova, "pa da **čizme malinove boje** bivšeg čekiste Čeljustnikova zablistaju na njegovim nogama" (*Grobnica za Borisa Davidoviča*, 63), kao što će odgonetka njihove boje podrazumevati sledeća značenja:

"od svih toplih crvenih **boja** izabrao je pravo **malinovu** jer ona u ruskom jeziku ima pozitivnu konotaciju: '**malinov zvuk**', '**malina** a ne život' (svemu tome ne protivreći upotreba ovog izraza u ironičnom smislu: 'Svako je pogubljenje kod njega **malina**'" (*Sećanja i razmišljanja*, II deo, 284)

i

"kapom **malinove boje**" (*Crvena konjica*, 43); "Požar sunčevog zalaska razli se nad njime, **malinove boje**," (65); "Zatezao je kajase **boje maline**" (147); "I njegove posuvraćene, **malinaste** usne" (163)¹⁰

Navedena, kako Nadežda Mandeljštam kaže, "pozitivna konotacija" malinove boje, u Kišovoj knjizi biće redukovana i pomerena iz moguće intertekstualne semantičke igre i

---

¹⁰ O snažnom uticaju boje malina na Kiša, govoriće i pojavljivanje malinove boje već u *Bašti, pepelu*: "i ta golema harmonika **boje malina** svira poskočice" (*Bašta, pepeo*, 12).

izmetnuće se u "negativnu" (Kiš je bliži metafori "maline smrti"), svoja značenja ne zasni-
vajući na podtekstu već udaljenjem od njega.

Nakon ekskursa o "sjajnim čizmama" i "malinovoj boji", vratićemo se intertekstualnom
prožimanju figura Staljina i Novskog. Nastavak beleženja činjenica o delovanju Novskog
na frontu biće upotpunjene još jednim detaljem iz vojničke biografije Staljina. Zato "Stra-
hovite eksplozije na **jugozapadnom sektoru fronta** (...)" (*Grobnića za Borisa Davidoviča*,
95), evociraće lokaciju na kojoj je delovao Staljin: "U isto vrijeme protiv **Jugozapadne**
fronte (...)" (*Neka historija sudi*, 37). Upotpunjavajući sliku o karakteru Novskog kao ofi-
cira, pripovedač će odrediti "da se tokom 1920. borio protiv nepokornih i despotskih
emira u Turkestanu i da ih je pokorio **surovošću i lukavstvom**" (*Grobnića za Borisa Davi-*
doviča, 99), što su zapravo osobine Staljina koje će, oslanjajući se na Lenjinovu predsta-
vu o Staljinu, podvući Roj Medvedev: "Lenjin je u Staljinu cijenio **tvrdocu**, uzdržanost,
upornost, donekle i **lukavost** (...) veoma je cijenio sposobnost da '**pritisne**" (*Neka histori-*
ja sudi, 42). Da bi, opet, revolucionarna ličnost Novskog bila upotpunjena, u nju će, po-
red moneta iz biografija Staljina i Trockog, biti ugrađen i jedan podatak koji se odnosi na
još jednog poznatog čoveka Oktobra, Zinovjeva. Istorijska činjenica da Zinovjev "ruko-
vodi **kongresom naroda Istoka u Bakuu**" (*Neka historija sudi*, 89), postaće deo iskustva
Novskog, "Na **kongresu istočnih naroda** nalazimo ga za predsedničkim stolom" (*Grobni-*
ća za Borisa Davidoviča, 99), a praćenje teksta Roja Medvedeva učiniće da premeštanje
mesta i značenja od rukovodećeg do onoga koji je za predsedničkim stolom ne menja
smisao prožimanja ova dva "lika".

Od sižejnog trenutka hapšenja Novskog, Kiš će pratiti tekst "Zapisa" B. I. Rubine, sestre
I. I. Rubina, kao još jedan od "dokumenata koji razotkriva mehanizam za pripremu po-
litičkih sudskih procesa 1930-1931" (*Neka historija sudi*, 180), i tekst pisma koje je "ma-
ja 1967. uputio Državnom tužiocu SSSR-a" (*Neka historija sudi*, 176) M. P. Jakubovič,
dokumentovanih u poglavlju "Iza kulisa sudskih predstava" knjige Roja Medvedeva. Hap-
šenje, tortura i smrt Novskog podrazumevaće, dakle, gusto preplitanje tekstova Jakubo-
viča i Rubine, i "konsultovanje" tekstova Mandeljštamove i Štajnera, promenu, dakle, u
igri podlikova u identitetu njegovog lika, tako da će sada figura mučenika i nepravедno
osuđenog biti kreirana istorijskim ličnostima koje su iskusile represivni mehanizam Sta-
ljinove politike. Okupljajući niz istorijskih ličnosti u svom liku, Novski će okupiti celo-
kupno socijalističko iskustvo sovjetske stvarnosti, revolucionarni entuzijizam i tragiku
moskovskih procesa.